

DO POSLJEDNJEG DAHA

Od velike bitke za ranjenike koja je, za banijske jedinice, započela 20. januara kod Siska, a završila se krajem aprila kod Kalinovika, teško je izdvajati događaje i nakon više od dvije decenije klasirati ih po snazi ili tragu koji su ostavili u sjećanju. Svi su se oni slili u jedan jedinstven doživljaj, protkan velikim naporima, iskušenjima, teškoćama i stradanjima, ali i nepojmljivom voljom za životom, drugarstvom, sviješću i saznanjem da je pred narodom i Partijom primljena obaveza da se povjereni zadatak mora izvršiti — po svaku cijenu.

Borbeni put 8. brigade sa Banije preko Cazina, Bihaća, Bosanskog Petrovca, Drvara, planine Krbljine, Gornjeg Vakufa, Jablanice i Glavatičeva do Kalinovika u gotovo neprekidnim odbrambenim borbama sa Nijemcima, ustašama i četnicima pun je divnih primjera heroizma, podnošenja nevjerovatnih teškoća i udaraca, samoprijedora do žrtvovanja za ranjenog druga, za izvršenje zadatka od kojeg je zavisio i ishod bitke za ranjenike. Borba za spas ranjenika vođena je na čitavom ovom putu sa istom, nesmanjenom žestinom, no za našu brigadu, premorenu i iscrpljenu kako od dugotrajnih upornih odbrambenih bojeva, tako i od gotovo neprekidnih marševa, gladi, studeni i drugih nedaća, ipak je bila najteža etapa od Gornjeg Vakufa do Kalinovika. I ona se može podijeliti u dva dijela: jedan — borba za spas ranjenika na položajima oko Gornjeg Vakufa, bespoštedna borba na život i smrt; drugi — evakuacija i nošenje ranjenika i bolesnika iz doline Rame do Bjelimića, ispod Kalinovika.

Dolazak već premorene brigade u rejon Gornjeg Vakufa i neprekidna desetodnevna odsudna odbrana ozbiljno su se odrazili na našu jedinicu. Po stizanju u gornji rejon, 20. februara, jedan dio jedinica određen je na odmor, a drugi na položaj.

Ovdje nam se prvi put dogodilo da nas narod nije masovno dočekao i ponudio nam svoje usluge. Neprijateljska propaganda ovdje je očito uspjela da obmane dobar dio stanovništva. Ipak pravilnim pristupanjem onima koje smo zatekli uspjeli smo da se za borce pripremi večera i da se smjestimo po kućama. Za kratko vrijeme zblížili smo se s narodom i stekli oslonac u okolnim selima.

Zauzeli smo položaje za odbranu jugozapadno i zapadno od Gornjeg Vakufa, a u pravcu Bugojna uputili smo patrole. Već sljedećeg dana predveče dobili smo izvještaj od patrola da se neprijateljske kolone kreću od Bugojna prema Gornjem Vakufu. U sam mrak istog dana neprijatelj nas je napao. Vrlo oštra borba trajala je, s manjim prekidima, čitavu noć. Tada nas je prvi put u IV ofanzivi neprijatelj napao noću. Borba se vodila na liniji selo Paloč — selo Tihomišlje — selo Planinica koju smo ranije posjeli. Težište napada neprijatelj je usmjerio na rejon Strmice, južno od G. Vakufa, dok su ostale naše snage na položajima oko Paloča vodile borbe manjeg obima pa su s dijelom snaga iz tog rejona udarale u bok neprijatelja prema Gornjem Vakufu. Idućeg dana neprijatelj je nastavio sa snažnim pritiskom, podržan vatrom artiljerije i stalno aktivnom avijacijom. U međuvremenu je naša 7. brigada, koja je bila u rejonu sela Pidriš, raspoređena na težište odbrane, na položaje istočno od Kobile (k. 1083) do puta Gornji Vakuf — Prozor, a 8. brigada zapadno od nje, sa osloncem na Kobilu i Oglavak.

Kad se u toku noći 21/22. februara brigada povukla na liniju sjeverne padine Kobile — s. Paloč, po odluci štaba brigade upućen sam sa 1. bataljonom na Kobilu. Bataljon je dobio zadatak da štiti lijevi bok brigade. Komandant bataljona bio je poznati junak Miloš Suzić Brka,¹ vrlo odvažan, strog, ozbiljan i uzoran starješina. Predratni rezervni artiljerijski narednik bio je, za naše uslove, veoma dobar poznavalac vojne taktike. Veoma dobro smo se slagali i imali puno povjerenje jedan u drugog, tako da smo se u radu dopunjavali. Njemu su neki drugovi zamjerali na pretjeranoj strogosti, pa se ponekad u razgovoru žalio kako ga pojedinci često ne razumiju, a da on sada tu svoju strogost ne može mijenjati.

¹ Ranjen kod Mošćenice kao komandant 1. bataljona 1. brigade-7. divizije, a umro u Zagrebu u jesen 1945. godine; proglašen za narodnog heroja.

Miloš je rasporedio sve jedinice bataljona veoma precizno. Bataljon je imao zadatak da zatvori sve staze koje iz doline Vrbasa, od sela Tihomišlja preko Podova i sela Voliće, izvode na Vilića gumno. Bojeći se da će neka staza ostati nekontrolirana i da će je neprijatelj iskoristiti za ubacivanje, puna dva dana je hodao od grupe do grupe boraca — po potocima, snijegu i kiši i pomjerao odjeljenje za odjeljenjem da bi organizovao odbranu i da bi se lično uvjerio u sigurnost svake tačke odbrane. Rejon odbrane brigade bio je prostran, zemljište ispresijecano, prekriveno i šumom i kamenjarom, nepregledno i borcima nepoznato. Kada se vratio u štab bataljona (iako smo se usput na nekoliko mjesta susreli) rekao mi je: »Hajde, drugar, pa još malo provjeri da vidiš kako stari izvršava raspored. Ptica neće proći. Kamenjem ih mogu tući«. Zatim dodade: »Još je ovdje dobro, ali da čuješ na onu dolje stranu — kod Sedme mnogo gari. Bojim se da će biti krvavih gaća«.

Dani su prolazili u neprekidnim borbama. Bilo je situacija kada su se neprijateljske grupe provlačile kroz naš raspored i najednom bi se začula paklena vatra pored samog štaba bataljona (u štabu je bilo malo ljudi — dva-tri borca, jedan stražar i jedan od članova štaba). Dobro sam zapamtio dva od niza takvih događaja.

Jednog jutra održali smo sastanak u štabu i dogovorili se da svako od nas obiđe po jednu jedinicu. Suzić me je zamolio da obidem prateću četu bataljona jer je bila najbliža. Kod mitraljeskog voda našli smo se pomoćnik komesara bataljona Milan Studen, jedan član politodjela brigade i ja. Pošto smo pregledali vod, kod njega je ostao Studen, a nas dvojica smo produžili do minobacačkog voda. Dok smo prilazili jednom minobacaču, sa udaljenosti od pedesetak metara začusmo vrisak i oštru paljbu i primijetismo kako borci trče prema nama. Instinktivno sam pritrčao do ostavljenog minobacača i ne provjeravajući nišanski položaj ni mogućnosti gađanja ubacio sam pripremljenu minu u cijev. Na moje iznenađenje mina je eksplodirala na nepunih trideset metara od bacača među grupom neprijateljskih vojnika koji su iznenadno prodrli na sam položaj voda i iznenadili poslogu ovog minobacača. Nakon eksplozije začulo se kukanje među neprijateljskim vojnicima, neki su popadali, a ostali su nagli u bijeg. Ovo je okuražilo naše borce koji su odmah izvršili juriš, uhvatili dvojicu ranjenika i ubili tri neprijateljska vojnika. Komandir voda Jajić (iz kotara Dvor na Uni) odmah je poveo svoj vod da goni neprijatelja kroz

šumu, pri čemu je ubijen još jedan fašista. Poslije njihovog povratka sjeli smo kraj vatre i pretresali ovo što se posve slučajno zbilo, ali niko nije znao kako.

Uveče sam se našao s Milošem u jednoj pojati; ostale starješine bile su na položajima. Čitavu noć smo pokušavali da uspostavimo kurirsku vezu sa štabom brigade i da im prenesemo jedno naređenje koje smo primili od komandanta divizije, ali nam to nije pošlo za rukom. Svi kuriri su se vraćali neobavljenog posla pošto su nailazili na sniježne nanose mjestimično visoke i po nekoliko metara.

Nakon dva dana primijetili smo da u štab ne dolazi pomoćnik komesara Milan Studen. Postavio sam pitanje komandantu da li zna gdje se on nalazi. Pošto ni on, a niti tko drugi, to nije znao, zamislili smo se i počeli da ga tražimo. Jedna patrola, u kojoj se nalazio i kurir Milan Grmuša, pronašla je Studena mrtva, sa još jednim drugom, na stazi između 1. i 2. čete. Kako smo zaključili, ubijeni su iz zasjede: grupa neprijateljskih vojnika vjerovatno ih je sačekala na tom mjestu kad je Studen obilazio jedinice. Ova pogibija teško se odrazila na sve starješine i borce, a posebno na komandanta bataljona. Brzo je preduzeo mjere da se između četa redovno upućuju patrola, a na svaki propust ili grešku ljutito bi primijetio: »Ako budete tako radili, još će i mene Švabe uhvatiti na spavanju«. Nakon ovog događaja održani su sastanci u svim jedinicama i ukazano na propuste u vezi sa obezbjeđenjem i na lakomislenost starješina koji se kreću po položajima sami, ne vodeći računa o šteti koju nanose jedinicama svojom besmislenom hrabrošću.

Dok smo se nalazili na ovim položajima borili smo se s velikim teškoćama oko snabdijevanja jedinica hranom. Naime, komora naše brigade upućena je po sljedovanje u Prozor, a po povratku nije se mogla probiti preko sniježnog masiva planine Raduše, pa je morala da ostane južno od ove planine i tako se odvojila od brigade. Tako nas je pored zime, velikih vjetrova, neprekidne borbe i nespavanja, počela da muči glad, a s njom i iznurenost.

Kad su odbrambene borbe 7. divizije došle u kritičnu fazu i zaprijetila neposredna opasnost ranjeničkim ešelonima u dolini Rame, Vrhovni štab je koncentrisao jake snage, organizovao protivnapad i neprijatelj je bio odbačen prema Bugojnu, a 8. brigada se hitno prebacila na Neretvu, u rejon Jablanice. Pridodata nam je veća grupa Italijana (tačnog se broja

ne sjećam, ali ih je bilo oko 400) i naređeno da s njima i sopstvenim snagama obezbijedimo prenošenje ranjenika preko porušenog mosta na Neretvi i dalje pravcem: s. Krstac — s. Idbar — s. Gornja Bijela — Glavatičevo. Nastala je druga etapa bitke za ranjenike.

U našem oslobodilačkom ratu bilo je mnogo teških i odgovornih zadataka. Nebrojeno puta su borci gledali smrti u oči. Bilo je i kritičnijih situacija od ove u kojoj smo se sada našli. No, ni jedan od tih zadataka nije za nas i našu jedinicu bio teži i odgovorniji. Nije u ratu bilo teško poginuti. Stotine hiljada naših drugova izginule su u borbi, a kriza u njihovim očima kratko je trajala. Primiti toliku masu ranjenih drugova, staviti ih na sopstvena ramena i prenijeti preko Neretve, a posebno od Krstača do Gornje Bijele, poslije tolikih neprekidnih borbi i gladovanja teško se moglo i zamisliti, a kamoli izvršiti. Među ranjenicima bilo je teških, lakših i najtežih — nepokretnih. Trebalo je za najteže obezbijediti minimum od po četiri nosioca, a normalno bi bilo osam, da bi se moglo i pokušati sa prenošenjem. Ranjeni drugovi, sa svoje strane, činili su sve što su mogli da nam pomognu: koristili su štake i štapove, puzali i naprezali sve svoje snage i sposobnosti da ih što manje nosimo. Njihov heroizam ovdje je došao do punog izražaja. Pored svih teškoća, i glad je činila svoje: odvojili smo se od puteva i naseljenih mjesta, hrane u planini nije bilo, a da je neko dopremi iz daljine — nije bilo moguće. Među ranjenicima se počeo pojavljivati tifus. Situacija bi bila još teža da u Prozoru nisu zatečene velike količine hrane i da se borci na početku ove etape nisu dobro nahranili.

Čim smo stigli u Jablanicu — početkom marta 1943. — komandant brigade Stanko Bjelajac naredio mi je da do kraja prebacivanja ranjenika ostanem na mostu na Neretvi: trebalo je da se na mjestu prebacivanja sastanem s Krstom Popivodom (kako sam razumio on je bio odgovoran za cjelokupnu organizaciju prelaska) i da se s njim o svemu dogovorim. Prelazak se morao obaviti što brže. Štab brigade će kasnije stići, pošto se već prebaci jedan dio ranjenika.

Istog dana, tek što sam stigao do porušenog mosta, nalletjele su eskadrile neprijateljske avijacije i sručile se na Jablanicu, a naročito na uzvišenja zapadno od nje. Pošto je bombardovanje prestalo, potrčao sam da vidim posljedice. Zatekao sam jedinice naše 7. brigade koje je bombardovanje zahvatilo i na-

rnjelo im velike gubitke. Naša"brigadna komora je takođe tu nastradala. Bilo je strašnih prizora.

Na mostu na lijevoj obali Neretve našao slam Krsta Popvodu. Tu sam ga prvi put sreo i vidio, mada sam i prije rata o njemu mnogo slušao. Bio je vrlo jednostavan i pristupačan. S njim sam, na ovom zadatku, proveo nekoliko dana.

Sam prenos ranjenika preko mosta na Neretvi nije bio složen: most je bio prilično osposobljen i ljudi su prelazili bez teškoća, ali su konji, naročito plašljivi, padali u vodu i tonuli. No, neprekidni naleti neprijateljske avijacije koja je izručivala na stotine bombi oko mosta i dalje od njega otežavali su prelazak i stalno povećavali ionako veliki broj ranjenika. Pošto se most pređe, kao zaklon odlično je služio mali tunel na pruzi u koji su prenošeni ranjenici. Odavde su počinjale prave tegobe: zemljište se odmah strmo diže — trebalo je krenuti u planinu gdje se ne vide naselja i gdje nema puta. Tamo se nikome nije išlo.

Zarobljeni Italijani, odmah po prelasku preko mosta, počeli su koristiti svaku priliku, svaki zastanak i odmor da se sakriju, pobjegnu i izbjegnu nošenje ranjenika. Ipak, nosačka kolona se brzo počela pomaljati uz sjeverne ogranke Prenja prema Krstaču. Neprijateljska avijacija i dalje nas je pratila u stopu, a za nas i naš zadatak noć je bila kratka, pa smo bili prisiljeni da koristimo i dan. Trećeg dana stigao sam u Krstac. Štab 8. brigade bio je zapadnije od sela, u jednoj šumici. Tek što sam upozorio kolonu da odmah napusti selo, sručila se eskadrila neprijateljskih aviona sa kišom bombi na nas. Malo selo Krstac, sa trošnim i suvim zidovima kuća i staja, u momentu je prestalo da postoji. Bombardovanje je zahvatilo i desetinu nosila: poginulo je 7—8 ranjenika, a poginulo i ranjeno nekoliko nosilaca. Bez obzira na sve pokret je nastavljen. Južno od nas naša 16. brigada vodila je oštru borbu sa četnicima i Italijanima, a i sjeverno je neprijatelj pokušavao da se probije iz doline Neretve i presiječe nam put. U jednom momentu, na nekim livadama između Krstača i Idbara, veća grupa četnika je sa padina Prenja upala u našu kolonu; došlo je do neobično oštre borbe — prsa u prsa. Svaka naša rezervna puška bila je korištena; i ranjenici su sa nosila gađali četnike i teren je brzo očišćen. Idući dalje prema Gornjoj Bijeloj, uz strme i duge nagibe, situacija je postajala sve kritičnija. Kad bi kolona krenula niz padinu, borci bi molili da se ne ide niz brdo znajući

da će dva puta više ići, uz brdo; Tifus, kojim su ranjenici i borci koji su ih nosili bili; ranije inficirani, počeo je sve masovnije da se pojavljuje. Iscrpljenost i glad takođe su obarali: prvi su počeli da padaju konji, jer za njih nije bilo gotovo (nikakve ishrane. Za njima su počeli da padaju Italijani — zarobljenici, a onda i naši borci. Gledao sam kako konj uginu, a već za nekoliko minuta se nađe u torbama zarobljenika. Za njima su se povelili i naši borci, a nekad nismo ni pomislili na to da bi naš čovjek jeo uginulu stoku; i to smo na ovom putu doživjeli.

Sve proživljeno, sva stradanja i sav taj očaj na neke malodušnije su poražavajuće djelovali. Nije bio usamljen slučaj da u očajanju pojedinac posegne i na svoj život. Gledao sam kako u koloni koja se kretala od Krstača u dolinu Idbara, jedan borac (ime mu ne znam) stavlja italijansku bombu u njedra i aktivira je; u dolini nailazim na čovjeka koji ubija svoju drugaricu, pa onda sebe; između Boračkih jezera i Konjica, poslije jednog vrlo žestokog okršaja, nailazim na svog ranjenog borca (ranjen je još na Baniji) Uroša Dmitrovića, kako bezvoljno leži, iznemogao i odlučan da dalje ne ide. Prisiljavam ga da se pribere i krene dalje, a on me ubjeđuje da je gotov i da dalje ne može. Znam kakav je borac i ne mogu dozvoliti da ga ostavim u ovoj planini. Riješih se da ga stavim na svog konja, iako mi je bio neophodan jer sam se, zbog zadataka koje sam imao, veoma često morao hitno da prebacim s jednog mjesta na drugo. Konj je Dmitrovića izbavio iz krize (kod njega je konj kasnije u borbi stradao).

U selu Zabrđanima, gdje se brigada zadržala od 1. do 10. aprila, tifus ju je prepolovio. Po dužnosti svako jutro sam obilazio jedinice. Toga jutra sam pošao u jednu pojamu gdje su spavali drugovi iz 1. čete 3. bataljona. Kad sam ušao u pojamu u kojoj su ranije ležale ovce, zatekao sam vod vojnika, koji, na moje iznenađenje, nisu ni pokušali da ustanu kad sam naišao, što su inače redovno činili. Pošao sam redom da ih budim, ali sam probudio samo dvojicu — Dragana Čulu i Petra Birča. Svi drugi su ležali mrtvi, pokošeni tifusom. Ovo me je utoliko više potreslo što su to bili mahom borci iz Prve čete koja je u mom kraju formirana 1941. godine, svi dobrovoljci, odani do kraja, snažni, mladi i hrabri. Samo jedan dan iza toga čuo sam revolverski pucanj i pritrčao grupi boraca gdje je opalio: zatekao sam već u agoniji Petra Birča koji je sam sebi ispalio metak u usta, a još je stiskao zubima cijev i htio da okine još jednom. Pitrčao

sam mu i istrgao pištolj iz ruku, ali je već bilo kasno. Petar je bio bolničar u četi čije su dvije trećine boraca do tada izginule ili umrle od tifusa; bolestan i sa halucinacijama ni sam više to nije mogao da preživi.

I pored svih užasnih tegoba i gubitaka, naša jedinica je sačuvala vitalnost i otpornost; nikakve teškoće i iskušenja nisu mogli da slome duh ove jedinice, nijedan borac nije kapitulirao, nije se predao niti pokušao da dezertira. Vaspitani od Partije i druga Tita, borci su svojim tijelima obilježavali stravičan borbeni put svoje brigade u ovoj ofanzivi, ali su i svojim posljednjim dahom doprinijeli da zadatak bude izvršen.

Rade GRMUŠA

